



ELLEN ADAMS

DE
MINOËRS

Een korte geschiedenis van
Kreta in de bronstijd

De Minoërs doen ertoe

We beginnen met een afbeelding van een architectonisch reliëf, een metope, niet uit de bronstijd, tweede millennium v.Chr., maar uit de ijzertijd, eerste millennium v.Chr., en niet van Kreta, maar van een ander mediterrane eiland, Sicilië (ill. 2). Dat is wat mythen doen: voortwentelen door ruimte en tijd en zichzelf voor verschillende contexten heruitvinden. De afbeelding toont een vrouw, Europa, die op de rug van een stier zit en zijn hoorn met haar linkerhand vastgrijpt. Ze kijkt recht vooruit naar nieuwe horizons, terwijl de stier zijn kop draait en de kijker recht aankijkt. Op het eerste gezicht nemen we wellicht aan dat ze op land zijn, maar de dolfijn die tussen de poten van de stier geklemd zit, geeft aan dat dit een zeegezicht is. Europa was een Fenicische prinses die door Zeus, in de gedaante van een stier, van de kust werd ontvoerd en over de zee naar het westen naar Kreta werd meegenomen, waar ze werd verkracht. Ze bracht een dynastie van drie zonen voort, onder wie Minos, die zijn naam aan de bronstijdcultuur op Kreta gaf. Zijzelf verleende op haar beurt haar naam aan haar nieuwe continent, Europa.¹

Europa's oorsprongsmythe

Deze mythe verheerlijkt verkrachting, beschaving door kolonisatie en eenheid door agressie. Dat strookt niet helemaal

met de boodschap van de serene scène die afgebeeld is op de Siciliaanse metope. Europa is daar volledig gekleed, niet in halfnaakte toestand zoals ze vaak wordt afgebeeld, en de stier straalt met zijn wijd open ogen onschuld uit. De metope geeft uitdrukking aan het verlangen om het geweld van de mythe te rechtvaardigen: de stier leidt de moeder van een nieuw volk op een kalme en ordelijke manier naar haar lotsbestemming. Dat de mythe alle uithoeken van de oude wereld



2. Metope van Europa en de stier, uit tempel Y, Selinus, Sicilië (6e-7e eeuw v.Chr.)



3. Griekse twee-euromunt, met Europa en de stier.

bereikte, wordt bewezen door een mozaïek met dit thema, aangetroffen in de Romeins-Britse villa in Lullingstone (midde vierde eeuw n.Chr.). Vele eeuwen later, in 2002, werd het verhaal passend geacht voor de Griekse twee-euromunt, met een afbeelding ontleend aan een Romeins mozaïek uit Sparta (ill. 3). De politieke boodschap is eenvoudig: Europa's oorsprong ligt in Griekenland. Maar de uitbeelding van geweld tegen vrouwen wordt verbloemd, en haar geseksualiseerde naaktheid suggereert eerder een vrolijke ontmoeting dan een ontvoering en verkrachting.²

Is dit Europa's oorsprongsmythe? Was Kreta de 'eerste opmaat van de Europese beschaving', zoals Arthur Evans en David Hogarth op 12 juni 1899 stelden in een brief aan *The Times*, en de 'bron van onze eigen beschaving', zoals ze in een tweede brief van 31 oktober 1900 beweerden? Evans, die dankzij zijn rol van Keeper (curator) bij het Ashmolean Museum de kans kreeg om een verzameling van Minoïsche artefacten in Oxford op te bouwen, wilde 'zijn' Minoërs graag als grote vernieuwers presenteren. Zij brachten de eerste 'civili-

satie' op Europese bodem voort, en zij oefenden grote invloed uit op de cultuur van de Myceners, het volk op het Griekse vasteland dat, zoals we nu weten, Grieks sprak. En sommige kwalificaties, zoals de 'oudste troon van Europa' in het paleis van Minos op Knossos, impliceren het begin van een nieuwe set beschaafde waarden die op dit vroege punt in de Europese geschiedenis verscheen. Charles Seltman sprak voor veel schrijvers toen hij in 1935 in zijn recensie van Evans' *Palace of Minos* verklaarde: 'Dit werk is letterlijk "epoche-scheppend", want sir Arthur heeft de epochen van Europa's prehistorie geleverd; maar hij heeft meer gedaan, want hij heeft de Minoërs van Kreta voor ons tot leven gewekt.'³ Wij moeten de Minoërs niet alleen bestuderen omwille van henzelf, maar ook om wat zij (onbedoeld) in beweging hebben gezet.

Het is belangrijk om twee verschillende ontwikkelingen gescheiden te houden: de oorspronkelijke vestiging van mensen op het eiland in de steentijd en de opkomst van een complex, palatiaal systeem in de bronstijd. Het oorsprongsverhaal kan er in zekere zin op wijzen hoe de Minoïsche cultuur werd gestimuleerd door interactie met het Nabije Oosten en met Egypte, zij het niet noodzakelijk op zo'n agressieve wijze als in de mythe. Sommige vroege onderzoekers waren bereid om Kreta in de oostelijke matrix te plaatsen, zoals H.R. Hall, die in 1913 *Ancient History of the Near East: From Earliest Times to the Battle of Salamis* publiceerde. De ondertitel verraadt een westerse insteek door te eindigen met deze beroemde botsing tussen Oost en West. In dit boek stelt Hall dat Griekenland relatief laat in zijn geschiedenis verwesterde, na voordien verstrikt te zijn geweest in de invloedssferen van het Nabije Oosten en Egypte.

Dit is een langdurig debat geweest in Minoïsche studies – werden de eilanders zwaar beïnvloed door de grote beschavingen in het Oosten, alsof de invloeden en ideeën werden uitgedragen op de rug van een culturele stier? Of waren

motivatie en inspiratie zuiver endogeen, vrij van alle sporen van kolonialisme? Voor hij aan de opgravingen in Knossos begon, schreef Evans een artikel over ‘The “Eastern Question” in Anthropology’ (1896). Daarin probeerde hij de rol van oosterse invloed op de opkomst van Europese beschavingen te verkleinen door te stellen dat de traditionele Bijbelse vorming een dergelijk vooroordeel geproduceerd kon hebben – hoewel hij later oorspronkelijk Egyptische motieven zag in het Minoïsche materiaal dat werd opgegraven.

V. Gordon Childe, een bekende van Evans, werkte deze verspreidingsbenadering verder uit in zijn boek *The Dawn of European Civilization* (1925). Volgens Childe verplaatsten ideeën en culturen zich van gebied naar gebied en werd Europa beïnvloed door oosterse krachten van buitenaf. Maar in 1972 omarmde Colin Renfrew de tegenovergestelde interpretatie van een endogene oorsprong ten volle in *The Emergence of Civilisation*. In dat boek werd de Europese oorsprong zeer sterk benadrukt – te sterk volgens velen. Het is moeilijk om zich het Egeïsche gebied voor te stellen als een onafhankelijke eenheid die uit zichzelf deze ontwikkelingen aanjoeg zonder belangrijke externe stimulansen. Velen, misschien de meesten, zouden kiezen voor een combinatie van de twee – er was contact dat een sociopolitieke verandering met een specifiek Kretenzisch karakter inspireerde. Contact tussen Kreta, het Nabije Oosten en Egypte was sinds het late vierde millennium v.Chr. toegenomen; dit stimuleerde sociale ontwikkelingen, maar met zeer eigen, karakteristieke resultaten. Misschien is de mythe van Europa een echo van een koninklijk huwelijk, een menselijke uitwisseling die een culturele stimulans vertegenwoordigde en vormgaf.

Sinds Charles Darwin, en ook al daarvoor, hebben historici zich erop toegelegd om terug te werken teneinde de eerste vonk te vinden die een maatschappij op haar specifieke ontwikkelingstraject zette. Darwins *On the Origin of Species*

(1859) verkondigde de theorie van de evolutie en bevorderde de zoektocht naar oorsprongen, in het spoor van archeologische chronologische classificaties zoals de steen-, brons- en ijzertijd van Christian Jürgensen Thomsen. Wie de Grieken waren, hing sterk af van waar zij vandaan kwamen, en dus was het toepasselijk dat veel vroege discussies over de prehistorie werden gepubliceerd in het *Journal of Hellenic Studies*. En 'wie de Grieken waren' deed er tot ver buiten het territorium van de moderne staat Griekenland toe, vanwege hun rol in de oorsprongsmythe van de westerse beschaving. Herkomst en erfgoed, en de schepping van dergelijke verhalen zijn belangrijke elementen van iedere collectieve identiteit. De ontdekking van de bronstijdbeschavingen leidde tot het besef dat het oude Griekenland, de bron van de westerse beschaving, ook zijn eigen oorsprongsmythen had.

Het idee van Europa is een actueel onderwerp. In 1973 vaardigde de Europese Economische Gemeenschap een Verklaring over de Europese Identiteit uit, waar elke afzonderlijke lidstaat anders mee omging, maar veelal verscheurd tussen het comfort van opgaan in de massa en bezorgdheid over bemoeienis van buitenaf. 'Het Westen' kent een gedeelde geschiedenis maar ook permanente interne conflicten en onenigheid. Het idee van Europa is er een van tegenstellingen: ja, het is de wieg van de democratie, maar het kent ook zwarte bladzijden zoals het interne fascisme en het externe kolonialisme (een tegenstelling die al in het oude Athene aanwezig was).⁴ Er zijn veel andere aspecten die naar men meent de Europese identiteit bepalen – religieuze, economische, etnische, filosofische en culturele factoren, en misschien het meest problematisch: de notie van 'Europese waarden'.

In de late negentiende en vroege twintigste eeuw was de bewering dat het Minoïsche Kreta de geboorteplaats van de Europese beschaving zou zijn buitengewoon politiek, gezien de nog steeds voortdurende Ottomaanse aanwezigheid op

het eiland. De opvattingen over ras en religie van Evans waren enigszins met elkaar in tegenspraak. Hij uitte ongetwijfeld anti-Ottomaanse sentimenten door vijandige opvattingen te verkondigen toen hij als Balkan-correspondent voor de *Manchester Guardian* werkte. Voor moderne ogen zijn sommige bijdragen in zijn dagboek onprettige lectuur. Maar tegelijkertijd gebruikte hij zijn opgravingen en de daaruit voortkomende werkgelegenheid om de Ottomaanse en christelijk Kretenzische kampen op een meer liberale manier samen te brengen.⁵

Onderzoekers uit vele landen, waaronder Griekenland, Frankrijk en Italië, hebben naar de oorsprong van ‘Griekseheid’ gezocht in de Myceense en vroegere Minoïsche cultuur, die op verschillende manieren worden ingepast in het narratief van het Europese idee.⁶ De rol van sir Arthur Evans bij de ontdekking (of uitvinding) van de Minoërs leidde tot een sterke Britse invloed op dit verhaal. De Britse eilanden en Kreta liggen op de langste diagonaal die zich over het moderne politieke continent uitstrekt. In 2013 vierde Kreta zijn honderdjarige bestaan als deel van de moderne Griekse staat, vrij van Ottomaanse bemoeienis, terwijl Groot-Brittannië er in 2016 voor stemde om de EU te verlaten. Zoals het met alle identiteiten gaat, is Europees zijn op sommige momenten relevant, en wordt het op andere momenten afgewezen. De identiteit, en het daaraan gekoppelde waardenstelsel, die door de Oude Wereld van Europa wordt belichaamd, heeft haar eigen karakter maar is ook vloeibaar, omstreden en veranderlijk.

Waarom de Minoërs?

Sinds de late negentiende eeuw wordt dit verhaal materieel ondersteund door buitengewoon rijke archeologische overblijfselen. Steden, paleizen, kunst, teksten en toiletten met stromend water – dit was in alle opzichten een welvarende, inventieve maatschappij met een heel eigen karakter. De ver-

stedelijking nam enorm toe in het tweede millennium v.Chr.; welvaart dankzij landbouw en handel bevorderde bevolkingsgroei, en mensen kozen ervoor om meer in geconcentreerde steden te wonen. Sommige daarvan hadden centrale gebouwen, waarvan de ‘paleizen’ de opvallendste waren. Deze term verwijst naar gebouwen die om een open, rechthoekig centraal binnenplein waren gebouwd. De vier vleugels bevatten verschillende kamers en ruimten voor opslag, ontvangsten, administratie en productie. Ze verschilden sterk in grootte, van het minuscule Petras tot het grootse Knossos. En ze verschilden wat gebruik betreft – de lange gebruiksduur van Knossos is opmerkelijk, maar sommige andere paleizen, zoals die in Galatas of Zakros schijnen maar kort in gebruik te zijn geweest (zie de kaart van ill. 1).

Het stedelijk leven onderhield een deel van de bevolking dat zodoende de tijd had om fraaie kunst te maken, als schrijvers te werken of wol te spinnen. De status van dergelijke individuen – vrijen, slaafgemaakten of horigen – is onduidelijk. De handel floreerde en er werd intens landbouw bedreven op Kreta, wat blijkt uit de millennia oude terrassen en de lijsten van voedselproducten in de Lineair A-documenten. ‘Lineair A’ verwijst naar het schrift dat de Kretenzers in de eerste helft van het tweede millennium v.Chr. gebruikten. Gedurende de eerste helft van die periode was er ook nog een ander schrift in gebruik, bekend als de Kretenzische hiërogliefen. We weten niet welke taal deze schriften representeerden en zelfs niet of ze voor een en dezelfde taal werden gebruikt of niet. Waarschijnlijk was de taal van Lineair A niet Indo-Europees en stierf ze uit zonder dat er duidelijk verwante talen bleven bestaan (net als het Etruskisch, de taal die in het eerste millennium v.Chr. in Italië werd gesproken). Dus we hebben een geavanceerde maatschappij die een schrijfsysteem ontwikkelde, maar zonder een idee te hebben wat hun taal was.

Wel kunnen we zeggen dat het schrift voornamelijk werd gebruikt voor administratieve lijsten. Goederen die bij de centrale administratie binnenkwamen of eruit gingen werden genoteerd als belasting of hulpmiddelen om bepaalde groepen te ondersteunen. We weten dat omdat het schrift invloed uitoefende op Lineair B, dat door de latere Myceners werd gebruikt om een vroege vorm van het Grieks vast te leggen. Lineair B werd vrijwel uitsluitend gebruikt voor administratieve lijsten van goederen, hoeveelheden, eigendom en bestemming. Omdat de Grieken het numerieke systeem van Lineair A gebruikten, kunnen we een soortgelijke functie bij de vroegere documenten herkennen. Dit bureaucratische werk werd ondersteund en soms aangevuld met een verfijnd verzegelingssysteem, waarbij verschillende soorten labels en registratiemiddelen werden gebruikt, wat alles bij elkaar een bijzonder hoog niveau van verantwoording opleverde.

De eilandbewoners gingen ook steeds intensiever handel drijven, zoals voorwerpen en praktijken van Kreta die elders werden aangetroffen en de geïmporteerde waren op het eiland aantonen. Waar de Kretenzers precies in handelden is minder duidelijk – in later tijd getuigen de Lineair B-registers van een grote wolindustrie op het eiland. Misschien had Kreta in de voorafgaande Minoïsche periode een goede naam gekregen op dat gebied. Omdat stoffen organisch materiaal zijn, overleven ze maar heel zelden in het archeologisch archief (alleen in extreem natte of droge omstandigheden, net als hout). De Kretenzische mode die we in de Minoïsche kunst zien is karakteristiek; er is een Egyptisch kunstwerk dat als Kretenzers geklede gestalten afbeeldt die voorwerpen in Minoïsche stijl als een vorm van tribuut aanbieden.

Behalve aan grote nederzettingen met een complexe architectuur en verfijnde woonvertrekken, wijdden de Minoërs veel inspanningen aan het bouwen van heiligdommen. Rituele praktijken waren van groot belang in deze cultuur, zoals

in het hele Oosten. Er werden verschillende soorten heiligdommen opgericht die steeds rijker werden. Er zijn talloze votiefgeschenken gevonden, zowel op deze sites als in nederzettingen. De relatie tussen de politieke en religieuze macht is niet helder. Werd het volk geregeerd door een ‘priesterkoning’, zoals Evans geloofde? Hij verwees ook, met enige reden, naar de centrale complexen als ‘paleis-tempels’ of ‘paleis-heiligdommen’. De in de kunst afgebeelde prominente figuren, zowel mannen als vrouwen, zouden heersers, religieuze hoogwaardigheidsbekleders of godheden in menselijke vorm kunnen zijn. De Minoërs hielden van vertoningen, zoals processies en grootschalige gemeenschapsmanifestaties. Een domein waar ze niet altijd in investeerden was dood en begrafenissen, vooral niet in de neopalatiale periode (ca. 1700-1450 v.Chr.). Er is niets wat ook maar in de buurt komt van de Egyptische piramidencultuur, en er zijn ook geen andere monumenten die voor individuen en hun nalatenschap werden opgericht. We hebben dus het bewijs voor een prachtige rijke wereld, maar er bestaat grote onzekerheid over wie het daarin voor het zeggen had. In dit opzicht brak Kreta met de gedragsnormen van de elite in het oostelijke Middellandse Zeegebied van die tijd.

Figuratieve kunst en scènes uit de natuur zijn alom aanwezig in het Minoïsche Kreta, vooral in de neopalatiale periode. Als er zulke rijke en gedetailleerde voorstellingen worden gemaakt van individuen is het dubbel frustrerend om niet te weten wie zij waren, of welke rol zij speelden. Zegels, ringen, kleine beeldjes en muurschilderingen verwijzen allemaal naar sterke mannen én vrouwen. Vrouwen worden zelfs meer in een positie van macht afgebeeld dan mannen. Ook in dit opzicht weken de Kretenzers af van hun burens in het Nabije Oosten en Noord-Afrika. De Egyptische kunst laat mannelijke farao’s zien die andere mannen onderdrukken; er is eenvoudigweg geen plaats voor een vrouwelijke protago-

De mythe gaat zo: De Fenicische prinses Europa wordt ontvoerd door Zeus, in de gedaante van een stier, en over de zee naar Kreta meegenomen. Daar brengt ze een dynastie van drie zonen voort, onder wie Minos, de legendarische koning die later het labirint voor de Minotaurus zal bouwen. Zijn naam leeft voort in die van de bronstijd-beschaving de Minoërs.

Sinds de opgravingen in Knossos aan het einde van de negentiende eeuw vormen de Minoërs een bron van blijvende fascinatie. Op Kreta kwam een hoogontwikkelde beschaving aan het licht die indrukwekkende paleizen bouwde, een verfijnde bureaucratie ontwikkelde – inclusief schrift – en schitterende kunst voortbracht. Al voor de oude Grieken was dit ‘verloren’ volk een bron van verwondering en invloed.

Ondanks dat er zoveel goedbewaarde Minoïsche vondsten beschikbaar zijn, hangen er veel mysteries rondom de Minoïsche wereld. **Ellen Adams**, hoogleraar klassieke archeologie en museologie aan King’s College London, ontrafelt deze mysteries en schetst een zo compleet mogelijk beeld van de Minoërs. Ze beschrijft hoe zij werden ontdekt, hoe ze leefden, en waarom zij ook vandaag nog van belang zijn.

VERTAALD DOOR
ROELOF POSTHUMA



Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

ISBN 9789401921565 NUR 680



9 789401 921565